

Janko Pleterski

NEKAJ VPRAŠANJ SLOVENSKE ZGODOVINE
V DESETLETJU 1894—1904

Referat na XVIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Kranjska gora—Jesenice, 29. sept. — 2. okt. 1976

Dokaj let je Ivan Cankar želel napisati roman, »v katerem bi rad — tako je dejal — utelesil naš narod, ves, kakor je« in to »v živi podobi njegove zgodovine od 1894 do 1905«.¹ Te zamisli žal ni uresničil, je pa zanimiva za zgodovinarja, saj kaže, da je Cankar v desetletju, ki sicer v naši običajni periodizaciji ni kako posebej zaznamovano, videl neko v sebi zaokroženo zgodovinsko razvojno enoto. Naključje je, da se časovni okvir njegove literarne zamisli skorajda natanko ujema z desetletjem, ki ga obravnava naše zborovanje, a takšno sovpadanje bi že sâmo bilo zadosten razlog, da se zanj zanimamo.

Glede na avstrijski državni okvir je to čas, ki sledi Taaffejevi dobi. Začenja se 11. novembra 1893 s koalicijsko Windischgrätzovo vlado (naslanjala se je na večino, v kateri so poleg konservativcev sodelovali tudi nemški liberalci), končuje pa se z odstopom Körberjeve vlade 30. decembra 1904. Koalicijska vlada pade sredi leta 1895 ob krizi, ki ji je povod ustanovitev slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju in sledi ji »konservativno-slovenska« Badenijeva vlada. Ta sproži s svojima jezikovnima uredbama za Češko in Moravsko silovit odpor nemških nacionalistov, kar povzroči najhujšo zaostroitev politične krize Avstrije pred njenim koncem. Potem ko cesar umakne svojo podporo Badeniju, slede čisto uradniške vlade Gautscheva, Thunova ter Claryjeva, tista ki dokončno razveljavi Badenijevi uredbi. Zadnja v vrsti vlad tega desetletja je Körberjeva, izjemna po tem, da vztraja na krmilu cela štiri leta, ne da bi rešila kak bistven državni problem. Spričo poloma v državnem zboru, katerega sestava še vedno sloni na stanovskih in premoženjskih privilegijih, se krepi zahteva po uvedbi splošne in enake volilne pravice. To je desetletje, ko Slovenci z drugimi nesamostojnimi narodi še posebno občutijo vse tisto, kar prinaša novo, imperialistično obdobje meščanske družbe. Poglobijo se stari in nastopijo novi problemi. Čeprav je v Avstriji po l. 1896 v splošnem občutiti nov gospodarski vzpon, ki traja do svetovne vojne in se prav ob izteku našega obdobja celo začinja — po sodbi današnjega avstrijskega zgodovinarja — »gospodarsko najsrečnejši deceniji stare podonavske monarhije«,² preživljajo Slovenci ves ta čas globoko razvojno krizo, ki se očituje zlasti v močnem izseljevanju. Objava rezultatov ljudskega štetja l. 1900 pomeni pravcat pretres za slovensko javnost, kajti

¹ Pismo dr. Henriku Tumi po 28. februarju 1915.² Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848—1913, Berlin 1972. — Die Habsburger Monarchie 1848—1918, I, Die wirtschaftliche Entwicklung (Alois Brusatti), Wien 1973.

Kranjska je po migracijskih izgubah na prvem mestu med vsemi avstrijskimi deželami. V državi se povečuje pritisk nemškega nacionalizma, posebno po Badenijski krizi. Nemško meščanstvo v slovenskih deželah odločno izjavlja, da so vse pripadale Nemški državi in da jih ne priznava za slovenska tla.³ Po drugi strani se po l. 1896 povečuje napadalnost italijanskega jadranskega iredentizma, ki se spreminja v orodje imperialistične ekspanzije Italije. To je desetletje, v katerem pride v Avstriji do najostrejših razrednih spopadov modernega proletariata s kapitalističnim sistemom, kar jih je ta država poznala do svetovne vojne. V enem največjih spopadov je udeleženo prav slovensko tržaško delavstvo. Že skoraj ves ta čas, od volitev v l. 1897, je socialdemokratsko delavsko gibanje pomemben dejavnik tudi v parlamentu in skuša opredeliti svojo politiko tudi v nacionalnem vprašanju. Politična kriza Avstrije, ki tega vprašanja ne rešuje, se ob začetku novega stoletja poglobi in razširi v splošno krizo avstro-ogrskega državnega sistema, v krizo dualizma, kar tudi Slovencem znova odpira jugoslovansko vprašanje. Takšna so bila — v najbolj skopem orisu — okvirna dejstva, ki so pogojevala vprašanja slovenske politične zgodovine in dejavnost vseh treh slovenskih političnih taborov v zvezi z njimi.

Dopolnjevanje strankarskega izoblikovanja slovenskih političnih taborov je vprašanje prvih let našega desetletja. Značilno je za slovenski liberalizem, da je shod zaupnikov dne 29. novembra 1894 v Ljubljani, ki ga štejemo kot ustanovni shod kranjske Narodno napredne stranke, potekel v obliki poskusa sklicateljev, da bi obnovili strankarsko slogaštvo s klerikalnimi konservativci. Že pred shodom so se kranjski slovenski liberalci odločili za dejanje, ki naj bi ustreglo klerikalnim željam in olajšalo spravo: Narodna tiskarna je odpovedala tiskanje glasila socialdemokratov »Delavcu«, ko je ta objavil nek protiverski članek.⁴ Ob shodu samem pa se je stari liberalni veljak Luka Svetec močno trudil, da bi slovenski duhovščini dopovedal, da mora imeti do slovenskih liberalcev drugačen odnos kot ga ima nemška duhovščina do nemških. »Ravno mi narodnjaki se bijemo z nemškimi liberalci iz prvega začetka. Ko bi (naša) duhovščina ločila ime od stvari, bi našla, da igramo mi na Slovenskem prav tisto vlogo proti liberalizmu, kakor protisemiti med Nemci.« Svetec je klical v spomin lepe uspehe nekdanje slogaške stranke in vzkliknil: »Združimo se zopet pod imenom narodne stranke!«⁵ Na shod so privabili dva duhovnika, dr. Antona Gregorčiča in Koblarja, na njem so opredelili Slovence kot »versko-nravstveno in dinastično čuteči narod«, pozdravili so slovensko krščansko socialno gibanje, zavrnilo so predloge Istranov in Tržičanov za izstop iz koalicije in za priključitev mladočeški opoziciji, zavrnilo so poudarjanje politične povezanosti s Hrvati in niso vzeli v pretres resolucij narodno radikalnih študentov, ki so zahtevale aktivno delo med ljudstvom. Edina načelna programska točka, ki so jo vzdržali, zahteva po slovenski narodni avtonomiji, dejansko ni bila problematična. Vse te koncesije niso niti najmanj premaknile slovenskih klerikalcev z njihovega nespravljivega stališča. Neposredna posledica vseh teh koncesij pa je bila, da so predstavniki iz Trsta in Istre izjavili, da se stranki ne pridružujejo. S Štajerskega so bili zastopani le posamezniki, potem ko je Gregorčec v imenu

³ Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897, II, Graz—Köln 1965, 260. (Izjava Nemcev na Kranjskem iz srede februarja 1898.)

⁴ Dušan Kermavner, Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894, Ljubljana 1965, 428—431.

⁵ Slovenski narod, 29. november 1894, št. 274.

Slovenskega društva za Štajersko sporočil, da se društvo shoda v Ljubljani ne udeleži, zaradi »nepobitne bojazni, da se ne bi vsega obžalovanja vredni razpor kranjskih Slovencev raztegnil na Štajersko.«⁶ Le goriška »Soča« je zunaj Kranjske odobraval program shoda.⁷ Tako se je Narodna stranka ustanovila le kot kranjska in kot zgolj liberalna. V organizacijskem pogledu se je shod sklenil nasloniti na mrežo tajnih zaupnikov po občinah, znamenje, da stranka nima namena lotiti se kakega širšega politično-organizacijskega dela. Klerikalni »Slovenec« je takó ustanovljeno Narodno stranko in njen program ironično označil: »Najnovejši krščanski socialisti.«⁸ Socialdemokratski »Delavec« je v eni svojih prvih dunajskih številk Narodni stranki očital, da nima ne lastnega programa ne taktike in jo opozarjal, da bi v boju zoper klerikalizem vendar mogla uporabiti socialdemokratsko delavstvo in radikalne dijake.⁹ Slovenski liberalci se na takšne nasvete niso ozirali in Narodna stranka se je že naslednje leto raje zatekla v znano zvezo z nemško stranko na Kranjskem, razredno in ideološko njej najbližjo in neposredno najučinkovitejšo zaveznico. Célo desetletje je poteklo v znamenju tega »več kot štiridesetdnevnega posta«, naloženega stranki političnega katolicizma v kranjskem deželnem zboru in odboru. Slovenski liberalizem na Kranjskem — že takoj razorožen v radikalnem narodnjaštvu, svojem poglavitnem političnem argumentu — pa je račun za to politično udobje moral obilno plačevati še veliko dlje. Narodno radikalna študentska mladina — bivši »Vesnani«¹⁰ — se je zatekla v okrilje Podgornikovega »Slovanskega sveta« in v njem nadaljevala svojo kritiko stranke.¹¹ Ko tega ni bilo več, je nezadovoljnost študentske mladine porajala nove pobude. V letu 1901 je izhajala radikalno narodna revija »Jug«,¹² od aprila 1904 pa je trajno izhajala »Omladina«, glasilo narodno radikalnega dijaštva.¹³ Niti te mladine pa njeno narodnjaštvo ni približalo socialnim problemom in celo ne socialni demokraciji. Glede na to, da to nikakor ni bila samo mladina iz meščanskih družin, bi ta pojav bilo potrebno še preučiti. Le del študentov, ki so se vrnili iz Prage, znan z imenom »masarykovci«, se je pridružil Jugoslovanski socialnodemokratski stranki. Iz vrst mladih liberalnih nezadovoljnejev je prišlo v slovensko politiko opozorilo na veliki pomen Trsta za slovensko prihodnost. Že Stjepan Radić je l. 1899 pozival Slovence, naj opuste razne iluzorne programe in se gospodarsko in politično koncentrirajo okrog Trsta.¹⁴ O bistvenem pomenu Trsta za slovensko narodno politiko je pisal Niko Županič v »Jugu« 1901. In gotovo ni naključje, da je Gregor Žerjav, ko je jeseni 1904 predsedoval shodu jugoslovanske akademske mladine v Beogradu, to priložnost porabil, da je orisal položaj slovenskega naroda s posebnim ozirom na Trst.¹⁵ Misel na Trst kot na drugo, če ne poglavitno središče slovenskega gospodarskega ali celo kulturnega snovanja (geslo: Univerzo v Trst!), ki jo naslednje desetletje tako povzdignejo

⁶ Slovenec, 27. november 1894, št. 272.

⁷ Slovenski narod, 21. december 1894, št. 294.

⁸ Slovenec, 4. december 1894, št. 278.

⁹ Delavec, 20. julij 1895, št. 14.

¹⁰ D. Kermavner, Začetki, 382. — O »Vesni« tudi: Janez Stergar, Začetki Slovenskega ferijalnega društva »Sava« v Ljubljani, Kronika, XXII, Ljubljana 1974, 31–40.

¹¹ Jože Skorjanc, Sodelovanje »narodnoradikalnih študentov« v »Slovanskem svetu« Frana Podgornika. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

¹² Darja Pajk-Miklič, Študentska revija »Jug«, Dunaj 1901. Rkp seminarske naloge, FF 1975.

¹³ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 29. — Irena Gantar, Narodno-radikalna mladina, Rkp. diplom. dela, FF 1976.

¹⁴ Stjepan Radić, Slovansky Přehled, II, 1900, 36.

¹⁵ L. Ude, o. c. 29. — Omladina I, Ljubljana 1904, 100–102. — Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Dunaj, 5346/MJ, 6548/MJ, 7102/MJ in 7343/MJ, vsi iz l. 1904.

dr. Henrik Tuma, dr. Vladimir Knaflič idr., se torej ponuja že od konca 19. stoletja. Zato ni slučajno, da se že v letih 1903—1904 prav v zvezi s Trstom nakaže ob političnih stikih dalmatinskih pravašev z iredentisti v Italiji poglavitni problem jugoslovanske državnopravne usmeritve za Slovence: ali bodo nosilci te usmeritve na Hrvaškem, nosilci »novega kursa«, računali na Slovence ali pa akceptirajo dualizem.¹⁶

Velikega pomena za nadaljnji zgodovinski razvoj na Slovenskem je ustanovitev l. 1896 samostojne stranke slovenskega delavstva, Jugoslovanske socialno demokratične stranke, v teku narodnostne delitve avstrijske socialne demokracije.¹⁷ Ob osemdesetletnici tega dogodka je dobro poudariti, da poglobnejše preučevanje te ustanovitve kaže, da je bil poglavitni subjektivni nagib tedanjih slovenskih socialistov želja po samostojnem reševanju problemov socialističnega razvoja med južnimi Slovani monarhije in da ne gre le za nekakšno samodejno posledico že poprej izvršene narodnostne odcepitve čeških in poljskih socialdemokratov. To se kaže tudi l. 1897—1898 ob ločevanju italijanskih in slovenskih socialdemokratskih organizacij v Trstu.¹⁸

Na vprašanje narodnostne razdelitve avstrijske socialne demokracije v 90. letih — in s tem tudi na ustanovitev JSDS — smo vajeni gledati z vidika desetletje poznejše ostre zavrnitve v delih ruskih boljševikov, predvsem Lenina in Stalina.¹⁹ Vsekakor je utemeljena že Speransova ocena, da je delavstvo na Slovenskem postalo resen politični dejavnik zlasti po ustanovitvi JSDS kot organizatorja samostojne delavske politike nasproti drugim strankam in ko je delavsko gibanje nastopilo kot samostojen faktor v boju za osamosvojitvev slovenskega naroda (l. 1939).

Če se ozremo na boljševiško kritiko delitve avstrijske socialne demokracije na delavske stranke, ločene po narodnosti (in s tem tudi ustanovitve JSDS), vidimo, da je stališče ruskih revolucionarjev bilo, da je revolucionarni delavski stranki v mnogonarodni državi potreben teritorialno-internationalni organizacijski princip (en upravni teritorij — ena organizacija), ne pa delitev po narodnostih. V primeru Avstrije bi uporaba teritorialno-internationalnega principa pomenila organizacije po kronovinah, za Slovence pa to, da bi le kranjska organizacija imela slovenski značaj, povsod drugod pa bi te organizacije bile kvečjemu narodnostno mešane ob močni prevladi nemškega ali italijanskega elementa (Štajerska, Trst), ki bi se ponekod (Koroška) približevala nemški izključnosti. Takšno je tudi v glavnem bilo stanje v prvih letih po Hainfeldskem kongresu. Ustanovitev JSDS je nedvomno pospešila zbiranje slovenskega delavstva v politično moč, ki je v poznejšem zgodovinskem razvoju na Slovenskem mogla izvršiti svojo družbeno osvobodilno funkcijo. Tako lahko z gotovostjo rečemo danes, ko gledamo nazaj v preteklost. Gledano iz položaja zadnjih let 19. stoletja pa je treba opozoriti, da tedaj reformizem v avstrijski socialni demokraciji še daleč ni tako prevladoval kot desetletje pozneje, ko so jo kritizirali boljševiki. Narodnostno delitev avstrijske delavske stranke sredi 90. let je treba gledati tudi v luči dejstva, da je stranka tedaj pripravljala in pripravila program narodnostne delitve države

¹⁶ Janko Pleterski, Politika 'novog kursa', Jadranski kompromis i Slovenci, JIČ, Beograd 1975, 49—66.

¹⁷ Janko Pleterski, Ustanovitev JSDS, Kronika XXVI, Ljubljana 1977, št. 1 (v tisku). — Isti, Elementi nacionalne in socialne revolucionarnosti v letih 1896—1918. Zbornik: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Ljubljana 1973, 41.

¹⁸ Boris Gombač, Ustanovitev JSDS v Trstu, Jadranski koledar 1976, Trst, 198—210.

¹⁹ Dušan Kermavner, Narodnostna delitev avstrijske socialne demokracije v luči zgodovinskih pogojev in boljševiške kritike, Naša sodobnost, 1956.

v avtonomne narodne ozemeljske enote. V primeru izvršitve tega programa bi se narodnostne delavske stranke ujele z novimi nacionalnimi avtonomnimi ozemlji in bi to dejansko ustrezalo načelu, ki so ga boljševiki poudarjali kot pogoj za uspešen revolucionarni boj proletariata v mnogonarodni državi. Pravi problem je bil v tem, da je socialdemokratsko gibanje vseh narodov v Avstriji o brnskem programu le govorilo, ni pa ga poskusilo revolucionarno uresničiti. Če jo natanko pogledamo, je prav s tem pogojena tudi boljševiška kritika avstrijskega organizacijskega načela.

Zmagoslavni vhd delavskih poslancev v državni zbor l. 1897, po prvih volitvah, ki so preizkusile možnosti, nastale z uvedbo splošne volilne pravice v novi volilni kuriji (med temi poslanci ne tedaj ne kdaj pozneje ni bilo nobenega Slovenca ali sploh Jugoslovana), je nemudoma naložil delavskemu gibanju v Avstriji, da se opredeli v družbenem konfliktu nacionalnega značaja. Nastop socialno demokratskih poslancev proti Badenijevim jezikovnim uredbam in v zaščito pravic parlamenta, ki je socialdemokrate pripeljal v tesno sodelovanje z nemško meščansko nacionalistično fronto in v številne skupne demonstrativne nastope s to fronto tudi zunaj parlamenta, je za slovenske socialdemokrate gotovo pomenil politično zadrego. V svojem glasilu so zagovarjali postopek socialdemokratskih poslancev pred napadi narodnjaškega tiska. Poudarjali so sicer pravično vsebino jezikovnih uredb, a trdili, da so pravice parlamenta bile prezrte, socialna demokracija pa mora kot resna opozicijska stranka uporabljati vsa dopustna sredstva, da zruši vlado. Tudi Slovani bi bili morali Badeniju oponirati, ker jim ponuja drobtinice namesto popolne pravice zakona. Do narodnostne enakopravnosti je treba priti ne po poti vladnih dekretov, temveč mora biti to rezultat sporazuma narodov samih.²⁰ Torej zgolj obramba pravic parlamenta. Tudi slovenski socialdemokrati niso upoštevali, da gre v boju proti Badenijevim uredbam vendarle v bistvu za obrambo nemških vladajočih pozicij v državi. Svojevrsten pečat, ki je s tem ostal na vsem nadaljnjem razvoju avstrijske socialne demokracije, pa so se slovenski socialdemokrati trudili izbrisati. Prav značilen je nastop Etbina Kristana v začetku leta 1898 na shodu v Celju, ki so se ga udeležili tudi predstavniki celjskih nemških nacionalcev. Kaj nenavadna družba za slovenskega socialdemokrata. Kristan se je očitno skušal od nje distancirati. Kot pravi poročilo, je »najpreje razbil z jedrnatimi besedami domišljevanje nekaterih nemških nacionalcev — liberalcev, ki so upali, da jim bode služila socialna demokracija kot dekla«. V nadaljevanju je »na podlagi politično zgodovinskih dat dokazal, da je bil le slučaj, ako so imeli socialdemokrati in meščanski Nemci na zadnjem zasedanju skupnega nasprotnika v Badeniju, kajti jezikovne uredbe so bile le slučaj...« Socialni demokratje bi bili proti vladi tudi v vseh drugih primerih.²¹ O tem ali je vsebina uredb bila pravična ali ne, v tej družbi očitno tudi Kristan ni hotel govoriti. Politična hipoteka sodelovanja z nemškimi nacionalci za slovenske socialdemokrate s tem še ni bila odpravljena. Značilno je, da je še dve leti pozneje, 18. marca v Celju, zopet prišlo do shoda socialne demokracije ob udeležbi celjskih nemških nacionalcev, ko je šlo za skupni nastop na občinskih volitvah. Pri tem je Etbina Kristan prišel v polemiko z urednikom »Deutsche Wacht« Ambrožičem in v tem besednem boju vzkliknil: »Jaz sem Slovan!«²²

²⁰ Svoboda, 23. maj 1897, št. 5.

²¹ Svoboda, 23. januar 1898, št. 1.

²² Rdeči prapor, 21. marec in 1. april 1900, št. 9-10.

Slovenska socialna demokracija ni mogla nastopati proti splošni taktiki celotne avstrijske socialne demokracije v času Badenijske krize. Njenega stališča pa vendar ne bi prav ocenjevali, če bi prezrli, da je prav v tem času na zanimiv način izrekla nazor o svoji vlogi v nacionalnem boju Slovencev in Jugoslovanov, o pomenu tega boja za socializem. »Delavec« je označil slovenski narod kot rod trpinov, proletarcev. Tulkaj prvič srečamo oznako, ki jo je tako učinkovito povzdignil Ivan Cankar leta 1918. »Delavec« nadaljuje: »A tudi slovenski proletarijat igra v boju za osvoboditev človeštva veliko vlogo, ker dasi je številčno majhen, predstavlja vendar narod, ki ima jednake pravice z vsemi drugimi narodi.« Nato pa se neposredno skliče kar na Marxa: »In Marx ... je rekel, da le-ta (socializem) zmaga tedaj, kadar se mu pridružijo Jugoslovani, katerih narodni značaj je sam po sebi socialističen.«²³ Nedvomno gre za zelo svobodno parafrazo Marxove misli. Prav zato pa se v njej tem bolj zrcali zamisel slovenskega socialista, ki je te besede pisal. Spoznanje o enakovredni vlogi slovenskega proletarijata s proletariatom drugih narodov in še posebej o pomenu narodno-osvobodilnih prizadevanj jugoslovanskih narodov za zmago socializma, vse to so ideje, ki gredo daleč pred svojim časom.

Avstrijska socialna demokracija je svojo zmotno taktiko v Badenijski krizi odklopila s tem, da je leta 1899 sprejela znani brnski narodnostni program.²⁴

Treba se je nekoliko ustaviti ob posebnem predlogu, ki ga je na brnskem kongresu dala jugoslovanska socialdemokratska stranka in katerega avtor je Etbin Kristan. Bistvo tega predloga je v tem, da bi se avtonomija narodov ne zasnova teritorialno, temveč na osebnem načelu.²⁵ Marsikaj je bilo že rečenega o vprašanju, odkod Etbinu Kristanu ta zamisel, a to vprašanje še ni do kraja pojasnjeno. K tej problematiki bi prispevali le opozorili na dva momenta.

Znano je, da je Etbin Kristan svoje neteritorialno pojmovanje naroda in temu primerno nepolitično, temveč zgolj kulturno rešitev narodnega vprašanja pojasnjeval s sledečim načelnim stališčem: »Če zametujemo državo kot takšno in jo hočemo nadomestiti s svobodno družbo, tedaj ne more biti naša naloga ustvarjati novo državno formacijo. Z načelom svobodne družbe je vzporeden pojem naroda, ki je ločen od ozemlja.«²⁶ V tem načelnem stališču se nedvomno zrcali neko revolucionarno pričakovanje, zaradi katerega bi bilo napačno trditi, da Kristanovo zanikanje političnega značaja narodnega vprašanja izvira iz nekakšnega oportunitizma. Po drugi strani pa to pričakovanje o tako rekoč takojšnjem likvidiranju države in ustvarjanju svobodne družbe ne ustreza Marxovim stališčem, da se bo proletarijat tudi po revoluciji moral opreti na državo. Prav v tem vprašanju je bila ena temeljnih razlik med marksisti in anarhisti. Le-ti so trdili, da bo z buržoazno državo likvidirana vsaka država sploh. Vprašati se je treba, kakšen je Kristanov odnos do anarhistov. Če pogledamo pisanje »Rdečega prapora« v tistem času — izhajal je v Trstu ob zelo aktivnem sodelovanju Etbina Kristana, ki je tedaj živel v Trstu — opazimo, da ob več priložnostih govori o anarhizmu in to kot o povsem upoštevanja vredni struji v mednarodnem delavskem

²³ Delavec, 1. oktober 1897.

²⁴ Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V., Beograd 1951, 62.

²⁵ Isto delo, 64. — Dušan Kermavner, O političnem liku Etbina Kristana, Naši razgledi, Ljubljana, 5. december 1953, št. 24.

²⁶ Zgodovinski arhiv KPJ, Tom. V, 66.

gibanju. O socializmu in državi večkrat razpravlja v duhu, ki se izraža npr. v stavku: »Revolucionarni socializem zahteva družabnih razmer po ljudstvu; naš namen ni socialistična država bodočnosti, temveč svobodna družba, societas libera.«²⁷ Jeseni 1898, ko je v Avstriji zavladovalo veliko razburjenje in se vnela gonja proti anarhistom zaradi umora cesarice Elizabete, je »Rdeči prapor« pogumno nastopil proti preganjanju anarhistov in opozarjal, da to preganjanje ne velja samo morilcem, ki jih napačno identificirajo z anarhisti, marveč tudi »proti vsem svobodnim duhovom.«²⁸ V tem času je v Trstu, pod vplivom razmer v Italiji, anarhizem precej občuten.²⁹ In najbrž moramo med tistimi posebnostmi tržaških razmer, ki so navdihnile Etbina Kristana pri zasnovi predloga o avtonomiji oseb, upoštevati tudi vpliv anarhizma, morda asimiliranega v Avstriji takrat še občutnemu izročilu nekdanje radikalne struje.

Predlog jugoslovanske socialdemokratske stranke je bil tako zelo podoben načrtu, ki ga je bil nekaj mesecev poprej razložil dr. Karel Renner (Synopticus) v svoji knjižici, da je Etbina Kristan čutil potrebo povedati, da svojega predloga ni povzel po Rennerju, temveč da je to idejo samostojno objavil že leto poprej v češki reviji »Akademie«. Ob tem pa je treba opozoriti na bistveno razliko med obema zamislama, ki je ostala neopažena. Gre prav za odnos do države. Že sam naslov Rennerjeve knjižice »Staat und Nation« (Država in narod) opozarja, da v Rennerjevem konceptu zavzema država docela nesporno mesto. Rennerju ne lebdi pred očmi prav nobeno revolucionarno likvidiranje države, nasprotno, on želi integralno habsburško državo ohraniti, seveda pa jo notranje sistemsko demokratizirati. Podobno tudi v svoji knjigi s prav tako značilnim naslovom »Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat« (Boj avstrijskih narodov za državo) tri leta pozneje (1902). Izhodišča Kristana in Rennerja so bila v temelju različna, čeprav sta predlagala zelo podobne rešitve.

Ni nepomembno, nadalje, da je JSDS v svojem tisku o brnskem programu poslej molčala. Kadar je govorila o avtonomiji, je to vedno delala v izrazju Kristanovega projekta. Slovenski socialdemokrati niso omenjali okoliščine, da brnski program pomeni tudi Zedinjeno Slovenijo.³⁰ To je Ivan Cankar v svojem znanem predvolilnem govoru 6. aprila 1907 pravzaprav šele odkril. Njegov očitek slovenski inteligenci, da brnskega programa niti brala ni, je tako po svoje veljal tudi za slovenske socialdemokrate.

V letih pred koncem stoletja je poudarjanje revolucionarnosti v slovenskem socialdemokratskem tisku še običajna in nesporna zadeva. V teh letih in še v prvih letih 20. stoletja se socialni radikalizem dosti pogosto pojavlja v nastopih delavstva. Stavka Lloydovih kurjačev februarja 1902 v Trstu z njej sledečo generalno stavko, demonstracijami in napadom vojske na demonstrante, pri čemer je bilo ubitih 14 delavcev, večidel Slovencev, pomeni nedvomno največji in najostrejši razredni spopad pred prvo svetovno vojno, v katerem je sodelovalo slovensko delavstvo. Socialni nemir s tem še ni bil končan. Tedanji položaj je urednik »Naših zapiskov« Linhart takole opisal: »Ravno tako je, kakor da bi te doslej tako indiferentne delavce poprijela

²⁷ Rdeči prapor, 27. junij 1898, št. 11.

²⁸ Rdeči prapor, 17. oktober 1898, št. 20.

²⁹ Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966. — Dušan Kermavner, O tržaškem anarhizmu, ZC XXII/1968, 115—133. — Ennio Maserati, Gruppi anarchici a Trieste dalla fine dell'Ottocento al 1914. Nuova Rivista Storica, LIII, 1969, št. V—VI.

³⁰ Katica Flajnik, Rdeči prapor o Brnskem programu, Rkp. diplom. dela, FF 1976.

neka velika ekstaza. Tržaška splošna stavka, ta veliki izbruh ljudske nezadovoljnosti, je bila nekako znamenje za pričetek gibanja. Sledile so ji ljubljanska zidarska, tesarska, mizarska in pasarska stavka, potem tržaške manjše stavke kovinarske, tvorniške, mesarske, tramvajске, dalje stavke v Zagrebu, na Reki in v Pulju. Mrzlica je poprijela mrzli jug...³¹ Nekakšen paradoks je, da se je prav tisti čas v vrste JSDS zanesel spor med marksisti in revizionisti. Dejstvo da stranka ni priznala izključne veljavnosti nobeni teh struj in da je revizionizem v stranko bil mirno vključen poleg do tedaj vladajočih nazorov, je dejansko pomenilo (tako kot v avstrijski socialni demokraciji sploh) prevladanje reformistične usmeritve. Znano je, da je v teh letih še tja do velike trboveljske stavke v letu 1906 nekakšno radikalno usmeritev vendarle še predstavljal Karl Linhart, ki ga je vodstvo stranke potem tako sramotno moralno likvidiralo.³² Pri Linhartovem socialnem radikalizmu pa opazimo potezo, ki je vredna posebne omembe. Ta radikalizem se namreč pri njem povezuje z radikalizmom v nacionalnem vprašanju. Eden izmed izrazov tega je njegov govor na ljubljanskem shodu za slovensko univerzo 1. decembra 1901. Opozarjal je, da se mora začeti aktiven boj, ker s platičnimi resolucijami ni še nič doseženega. V skladu s splošnim stališčem socialne demokracije je pozival slovenske poslance, naj puste svoje polovičarstvo. Posebno pomemben pa se zdi njegov nasvet: »Postavijo se naj na *ekstremno jugoslovansko stališče*«. ³³ To je tedaj bila povsem nova beseda in treba bo še raziskati, kakšno vsebino ji Linhart daje. »Radikalnega« Linharta, kakor so ga v javnosti apostrofirali, srečamo tudi na shodih slovenskih strank leta 1903 v protestnem gibanju ob dogodkih na Hrvaškem.³⁴ Vsebinsko najizrazitejši med njimi je bil shod v Celju 1. junija. Med govorniki je Linhart zopet zavzel posebno mesto, ko je pozival poslance na odločnejše akcije in predlagal *osamosvojitve od Dunaja, Körberja, Khuena in birokracije*. Slovenski socialdemokratski tisk je tedaj dokazoval, da je nacionalno tlačenje Hrvatov le zunanja oblika gospodarskega izkoriščanja, pri katerem so mase najbolj prizadete. To je bilo v opreki z uradno tezo o zgolj kulturnem značaju narodnega vprašanja. Linhart je tedaj zaradi odsotnosti Etbina Kristana idejno vodil »Rdeči prapor«. Če se spomnimo podatka, da je Linhart jeseni 1905 v Ljubljani na socialno demokratski demonstraciji za splošno in enako volilno pravico napadal odnos Slovencev do habsburške dinastije in jih opozarjal, kako brez koristi je zanje, da za to nemško dinastijo prodajajo kri in življenje, potem zaznavamo obrise Linhartovega političnega nazora. Zanimivo je ugotoviti, da se je v začetku 20. stoletja tako živi, pozneje pa otrpli socialni radikalizem povezoval z nacionalnim radikalizmom v politično smiselno celoto.

Neposredno najobčutnejši pojav desetletja je prevlada in konsolidacija modernega političnega katolicizma, modernega klerikalizma v slovenskem političnem življenju. Na prelomu stoletij se izoblikuje s tem pojavom poglaviti problem, ki ga mora napredno družbeno gibanje na Slovenskem reševati cela štiri nadaljnja desetletja. To je vprašanje, kako ločiti demokratske katoliške množice od klerikalizma in klerikalnega vodstva in kako doseči njihovo prehajanje na napredne nacionalne in družbene pozicije, kamor

³¹ Naši zapiski I, 1902.

³² Dušan Kermavner, O slovenskem delavskem gibanju do Cankarjevega političnega nastopa, Naša sodobnost, 1950.

³³ Vseučiliški zbornik (Janko Polec in Bogumil Senekovič), Ljubljana 1902, 284.

³⁴ Slavica Plahuta, Slovenci in »narodni pokret« na Hrvaškem 1903. Rkp. diplom. dela, FF 1972.

so po svojem nacionalnem čutu in socialnem položaju dejansko ves čas spadale.

Najpomembnejša značilnost modernega klerikalizma je, da se ne omejuje več — kot njegovi predhodniki v prejšnjih desetletjih — le na opiranje na avtoriteto državnih in cerkvenih vrhov na eni in na politično obvladovanje konservativnih kmečkih posestnikov na drugi strani. Novi klerikalizem spoznava možnosti, ki jih prinaša razvoj meščanske demokracije, zaveda se nujnosti, da te možnosti obrne sebi v prid. Obvladovanje množic, ki jih demokratizem meščanske družbe priteguje v politično življenje, je pot h krepitvi postojank klerikalizma. Naloga se glasi: utrditi in vsestransko razširiti svoj vpliv prek »organiziranega ljudstva«. Ta pojem in to zamisel je v slovensko politično življenje vnesel dr. Anton Mahnič že v prejšnjem desetletju. V »našem« desetletju ju aktivisti novega klerikalizma uspešno uresničujejo. Usmerjajo se k problemom tako malomeščanstva kot proletariziranega prebivalstva vasi, mest in industrijskih središč, usmerjajo se k problemom novih volilcev. Staro socialno bazo kmečkih posestnikov širijo na tiste družbene plasti, ki jih kapitalistično gospodarstvo tare in obenem številčno krepí. Ustvarjajo moderno množično stranko, trdno oprto na gosto mrežo »nepolitičnih« organizacij, kreditnih in konzumnih zadrug, delavskih društev, prosvetnih organizacij in še mnogih drugih. Nenavadnost tako ustvarjenega položaja je v tem, da vsak novi dosežek naprednih družbenih sil, predvsem delavskega gibanja, na področju širjenja demokratičnih pa tudi socialnih pravic, neposredno krepí stranko modernega klerikalizma. Pri državnozbornih volitvah l. 1897, ko so velike množice prvič volile v novi kuriji na temelju splošne volilne pravice, so v nemških alpskih deželah (s Trentinom) ti ljudski volilci med 21 poslanci izvolili kar 19 klerikalnih (vseh vrst) in le enega nemškonacionalnega liberalca in enega socialdemokrata. Slovenci so v splošni kuriji izvolili tri poslance in vsi trije so bili duhovniki! Takšen rezultat je v splošnem utišal ugovore in pomisleke konservativnih klerikalcev in visokega klera proti novodobnemu klerikalnemu demokratizmu. Na Slovenskem se je Katoliška narodna stranka že naslednje leto programsko izrekla za splošno in enako volilno pravico. »Visoka politika Kluna se je morala umakniti demokratičnejši krščansko socialni struji Mahniča in Kreka, povzeti po Luegerju«. Tako je odločilni prodor »modernih« v klerikalnem taboru že v tistih letih označil »masarykovec« dr. Anton Dermota.³⁵

Pot do priznanja takega demokratizma kot primernega sredstva za pospeševanje političnih ciljev klerikalizma pa nikjer in tudi ne v klerikalnem taboru na Slovenskem, ni bila preprosta in lahka. Poprej so njegovi zagovorniki in razširjevalci morali izpolniti nekatere pogoje.

Ob začetku svojega nastopa trdi novodobni klerikalizem tudi na Slovenskem, da je liberalizem njegov poglavitni nasprotnik. V boj proti liberalizmu vnaša antisemitsko razpoloženje, sklicuje pa se tudi na socialno vprašanje. Liberalizem enači s kapitalizmom in ga obtožuje, da ustvarja nevarne in krščanskemu čutu pravičnosti neprimerne razmere. Že I. slovenski katoliški shod (29.—31. avgusta 1892) pa obravnava poleg kmečkega tudi delavsko vprašanje, sklicujoč se na »delavsko« encikliko papeža Leona XIII. (1891). S tem se je na Slovenskem v okviru modernega klerikalizma začel pojav, ki ga poznamo z imenom »krščansko socialno gibanje«.³⁶ Referent na shodu

³⁵ Naši zapiski I, 1902, št. 4-5.

³⁶ Angelik Tominec, Osnovna načela krščanskega socializma, Ljubljana 1931, 9.

dr. Žitnik je še kot prvega krivca obtožil liberalizem, da je razbil stanovsko (fevdalno) družbo in prinesel bedo; socialisti so mu šele drugotno zlo. Po-udaril pa je, da cerkev kliče k odstranitvi razrednega boja, zato pa hoče doseči pravično delovno zakonodajo. V debati o referatu je dr. Krek izrazil bolj svoje osebno nagnjenje, ko je opozoril: »Predstavljati si moramo, da ne delimo delavcem milosti, ampak pravico...« Ta pravica pa je — priti v nebesa, živeti v blagostanju. Jasno politično opredelitev je izrekel šele Andrej Kalan, ko je proti mnenju, da je na Slovenskem še kaj malo industrijskega proletariata, ugotovil: Tudi na Slovenskem je potrebno govoriti o socialnem vprašanju, za njegovo rešitev pa obstaja dvojna pot, krščanski socializem in brezbožni socializem. Prava nevarnost je slednji.³⁷ Z opredelitvijo pravega in poglobitnega sovražnika se moderni klerikalizem kot najučinkovitejšega sredstva proti njemu oprime posebne oblike krščanskega demokratizma — krščanskega socialstva (spočetka mu še pogosto pravijo tudi »krščanski socializem«). Organizacijsko se ta akcija izrazi v ustanavljanju katoliških delavskih društev.

Prvo slovensko katoliško delavsko društvo so ustanovili v Mirnu pri Gorici Mahničevi privrženci že pred katoliškim shodom, pozimi 1891/1892.³⁸ Šele dobro leto po shodu je bilo ustanovljeno takšno društvo v Idriji (29. oktobra 1893), naslednjo pomlad pa v Zagorju (24. marca 1894). Dr. Krek se je organizacije delavstva neposredno lotil poleti 1894.³⁹ V tem času je naznanil, da pojde v Brno na češko-slovanski katoliški shod, zatem pa na Dunaj, da bi se udeležil tamkajšnjega »socialnega kurza«.⁴⁰

Krekova udeležba na teh dveh prireditvah je najbrž bistveno vplivala na njegovo zamisel krščansko socialne akcije tako v vprašanih njene oblike zlasti pa v vprašanju njene jasne politične opredelitve. Po svoji vrnitvi iz Brna in z Dunaja je imel dr. Krek 19. avgusta 1894 na Pristavi pri Trziču govor o delavskem vprašanju, ki ga lahko štejemo kot programsko opredelitev vse njegove nadaljnje krščanskosocialne politične akcije.⁴¹ Tu je dejal povsem jasno: »Socialna demokracija in katoliška cerkev sta tisti sili, med katerima se bo bil zadnji boj. Vsi vmesni kričači, naj se imenujejo liberalci ali karkoli, so brez pomena...« Zavrnil je razredni boj kot nenaraven, kajti naravna je sloga med razredi na temelju krščanske pravičnosti in ljubezni. Prvo, kar je potrebno, je to, da se družba vrne k Bogu, da se obnovi v krščanstvu. Država naj vrne cerkvi odvzete pravice (zakonsko pravo, šolo, premoženje, nedotakljivost vzgoje duhovnikov, cerkvenega življenja), kajti morda bo kmalu prepozno opominjati države, naj krenejo na pravo pot. Usodni boj lahko kmalu napoči. »Gorje nam, če bo tedaj naša malomarnost vzrok, da zmaga socializem! Da se to ne zgodi, združujmo se; delavska in druga društva so nam potrebna...«

Takšen program socialne akcije novega klerikalizma na Slovenskem ni bil nič specifično slovenskega. Bil je izraz trdne opredelitve klerikalizma v temeljnem antagonističnem nasprotju, ki se je uveljavilo v razviti meščanski družbi. Novodobni klerikalizem se je v tem nasprotju definiral kot poglobitna protirevolucionarna, protisocialistična sila. V nadaljnjem polstoletnem raz-

³⁷ Poročilo pripravjalnega odbora o I. slov. kat. shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana 1893, 95—100, 238—241.

³⁸ Slovenec, 29. april 1892, št. 97; po D. Kermavner, Začetki, 393.

³⁹ Ivan Prijatelj, V. Opombe D. Kermavnerja, Ljubljana 1966, 500.

⁴⁰ Slovenec, 31. avgust 1894, št. 173.

⁴¹ Slovenec, 23. in 24. avgust 1894, št. 192-193. — Janez Ev. Krek, Izbrani spisi, II/2, 229 (odlomki).

voju se je pravilnost te definicije do kraja potrdila. Njen značaj je bil očiten že takoj spočetka. Manj očitno pa je bilo dejstvo, da se je cerkev s svojim novodobnim klerikalizmom trdno povezala z obstoječo meščansko družbo in se postavila na njena stališča. Protiklerikalne sile, posebno še med meščanskimi liberalci, tega niso kaj dosti opažale in so svoj boj proti klerikalizmu še naprej vodile pod gesli boja proti fevdalni reakciji in srednjeveškemu mračnjaštvu, kar pa novi družbeni orientaciji cerkve in klerikalizma ni več ustrezalo in je v glavnem, zlasti pa na Slovenskem, ostalo brez učinka. S svojo socialno kritiko razmer, ki jih je ustvarjal kapitalizem, je krščansko socialno gibanje ustvarjalo videz neke distance do kapitalizma, videz te distance celo samo skrbno gojilo. Posebno še pod pritiskom razpoloženj in zahtev delavskega elementa, ki ga je organiziralo v svojih društvih in najbrž je docela resnično, da so v to distanco iskreno verjeli tudi posamezni aktivisti tega gibanja. Razrednemu položaju krščansko socialnega delavstva objektivno, osebnemu iskrenemu prepričanju posameznikov pa subjektivno, je pripisati, da je ta del krščanskosocialnega gibanja v zgodovinskem razvoju nadaljnjih desetletij končno stopil na razredno stališče in na stran socializma. A neogibno je bilo, da prej pretrga s klerikalizmom in klerikalno stranko. To pa je ob njegovem nastanku bila še neslutena prihodnost. Tedanja stvarnost je bila taktika razbijanja socialdemokratskih shodov, ki so jo krščanski socialci začeli še istega leta, 20. septembra 1894, v Kamniku in nadaljevali še nekaj let.

V omenjenem programu je morda treba Krekovi osebnosti pripisati le izjavo: »Dokazati moramo socialdemokratom, da nismo volkovi, da so reveži naši bratje, da umevamo pravo ceno bogatstva in premoženja.« Pri tem je Krek nedvomno mislil na socialdemokratske množice, gotovo pa ne na socialdemokratsko stranko in njeno vodstvo, ki ga je odklanjal. Takšno svoje stališče je zavestno in namenoma poudaril npr. v svojem znanem prvem nastopu v državnem zboru leta 1897, ko je zagovarjal vlado, ki je razpustila socialistično železničarsko organizacijo in ko je poudarjal, da se mora najprej zlomiti strahovlada socialdemokratov nad delavci.⁴²

V teku enega leta je dr. Krek nato izdelal in objavil svoj znani »Socialni načrt slovenskih delovnih stanov«. Tu je razvil program socialne reforme, temelječ na solidarizmu stanov v nasprotju z razrednim bojem. Isto, 1895. leto, je izdal tudi svoje znamenite »Črne bukve kmečkega stanu« in razvil široko zasnovano in vztrajno vodeno akcijo za združno samopomoč kmetov, ogroženih od učinkov kapitalističnega razvoja. Začel se je razmah drugega obdobja slovenskega združništva. Krščansko-socialna delavska in združna akcija je nedvomno vzbujala tisti vtis socialnega radikalizma, ki je bil potreben, da si njeni organizatorji morejo pridobivati zaupanje socialno ogroženega vaškega in mestnega prebivalstva. Upravičeno je opozorilo, da mora naše politično zgodovino pisje v zadostni meri upoštevati okolnost, da se je novo klerikalstvo v svoji politični akciji obleklo socialno. Ljudsko, če hoče spoznati odločilne vzroke njegovega uspešnega pohoda na Slovenskem.⁴³ Treba pa je spregovoriti še o drugi plati tega pojava.

S svojim radikalnim videzom ni krščansko socialna akcija vzbujala le odpora med konservativci v klerikalni stranki, vzbujala je tudi zaskrblje-

⁴² Svojega protisocialdemokratskega govora se baje pozneje sam ni rad spominjal. — Ruda Jurčec, Krek, Ljubljana 1935, 137.

⁴³ D. Kermavner, »Navedek v Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovino pisja v zvezi z obdobjem do 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1970, 199.

nost med liberalci kot predstavniki meščanstva. Če je Franjo Šuklje 16. februarja 1895 v kranjskem deželnem zboru zagovarjal potrebo krepke, konservativne, versko navdahnjene stranke na Slovenskem kot protiuteži nasproti radikalizmu, potem to gotovo ni storil le za to, da bi kot liberalec izrabljajal nasprotja v konkurenčni Katoliški narodni stranki. Gotovo je tudi izražal pravo zaskrbljenost slovenskega meščana pred socialnim radikalizmom.⁴⁴ Slovenski meščan tedaj še ni sprevidel, da je ta navidezni socialni radikalizem zanj pravzaprav najboljša varščina pred pravim socialističnim gibanjem. Po drugi strani tudi odpor konservativcev v klerikalni stranki proti krščanskosocialni akciji ni izvirjal le iz nezaupanja do mladih klerikalcev in iz odpora do njihovega nespoštovanja nekaterih avtoritet, temveč so ti konservativci zaznavali realno nevarnost, ki se je s pojavom krščanskosocialnega gibanja stranki obetala. Prav zaradi razrednega značaja množic, ki jih je to gibanje zajemalo, pred vsem množic delavstva, je to gibanje utegnilo postati dvorezen meč. Nastala je nevarnost, da se gibanje ne le okrepi, temveč tudi politično osamosvoji, da se otrese varuštva klerikalne stranke. Šlo je za to, ali se bodo krščanski socialci osamosvojili v posebno stranko ali ne.

Znano je, da je odločitev padla že leta 1896 ob nadomestnih volitvah za Klunov državnozborni mandat. Krekovo pismo Josipu Gostinčarju iz tistih dni jasno kaže, da ni bil pripravljen podpreti samostojne politične akcije krščansko socialnih delavcev nasproti vodstvu stranke, čeprav je taktično še vedno govoril o možnosti, da se posebna stranka ustanovi.⁴⁵ Krekovo pismo je dokaz, da je pravilna ocena, da »je bil Krek toliko duhovnika in discipliniranega uda cerkvene hierarhije, da je skušal v okviru oficijalne konservativne avstrijske cerkvene ideologije realizirati svoje demokratične načrte«, da se zato s svojim demokratičnim krilom ni mogel odcepiti od reakcionarnih vrhov in se približati delavstvu.⁴⁶ Znano je tudi, da se je Krek že naslednje leto, 1897, vnovič podvrgel stranki in duhovniški disciplini, ko je privolil, da kandidira za državni zbor v novi splošni kuriji in se s tem odmakne svoji množični bazi.⁴⁷ S tem je ohranil klerikalni stranki krščanskosocialne delavce in vaše proletarizirance in stranki zagotovil njeno življenjsko moč, cerkvi in klerikalizmu na Slovenskem pa šele omogočil, da se strne z meščanstvom in vključi v njegovo družbo.

Trajnejše krize zaupanja, ki jo je ob teh dogodkih pričakoval socialdemokratski »Delavec«, ni bilo. Najbrž tudi zato ne, ker je nekaj časa krščanskosocialno delavstvo še vendarle imelo v okviru stranke lastno politično organizacijo. 14. oktobra 1897 je bila ustanovljena Slovenska krščansko-socialna delavska zveza. Ta je naslednje leto, 28. maja 1899, priredila t. i. Prvi vseslovenski delavski shod, ki se je izrekel za Krekov program delavskih stanov iz leta 1895. Delavska zveza pa se ni razmahnila, še v letu 1899 je prenehal izhajati njen »Glasnik«. Strankino vodstvo je delavske predstavnike puščalo ob strani in bilo je opaženo, da tudi II. slovenski katoliški shod ni v to vodstvo izvolil nobenega delavca. Že leta 1902 se je strankinemu vodstvu posrečilo brez kakerega odpora spremeniti Delavsko zvezo v Slovensko krščansko-socialno zvezo kot središče splošnega klerikalnega prosvetnega dela. Šele

⁴⁴ Fran Šuklje, Iz mojih spominov II, Ljubljana 1929, 86.

⁴⁵ Pismo dr. Janeza E. Kreka Josipu Gostinčarju (b. d., poletje 1896), Narodni muzej, Ljubljana. — J. Pleterški, Elementi, 41—42 (kot op. 17).

⁴⁶ Sperans (Edvard Kardelj), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, 192.

⁴⁷ Ferdo Gestrin — Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. st. do 1918, Ljubljana 1966, 284.

ob novi aktivizaciji krščanskosocialne organizacije ob stavkah v ljubljanski Tobačni tovarni in pa na Jesenicah se je Krek odločil ustanoviti spet posebno delavsko glasilo »Naša moč«. Ob takšnem razvoju krščansko-socialno delavstvo ni moglo postati resnejši konkurent socialni demokraciji med industrijskim proletariatom. Otežkočalo pa je včasih slovenskim socialnim demokratom ohranjati samostojno, razredno stališče, primoralo jih je v skupne nastope v zadevah volilne pravice in socialnih reform. Takšen je npr. bil skupni shod 1. septembra 1901 v Ljubljani, na katerem sta složno nastopila krščanski socialci Ivan Štefe (znani Šušteršičev pribočnik po razcepu v SLS l. 1917) in pa Etbin Kristan za starostno in invalidsko zavarovanje, za oskrbo vdov in sirot, pri čemer sta tudi složno udrihala po liberalcih.⁴⁸ Značilno in zanimivo je olajšanje, s katerim je Anton Dermota istega, 1901. leta, ugotavljal, da se je krščansko-socialno gibanje na Slovenskem »na srečo« že popolnoma zlilo s klerikalizmom.⁴⁹

Ob takšni ukrojitvi socialnega radikalizma v svojem krščanskosocialnem delavskem gibanju je morala Katoliška narodna stranka, da bi ohranila in še razširila svoj vpliv, skrbeti za privlačno taktiko v drugih vprašanjih, predvsem v narodnem. Ob svojem začetku je novodobni klerikalizem na Slovenskem, da bi se ostro ločil od liberalnih katolikov, slogaških konservativcev in seveda od liberalcev, poudarjal, da je narodno vprašanje drugotnega pomena. Prvi slovenski katoliški shod je zahteval »tesno zvezo katoličanov raznih avstrijskih narodov« brez razlike, tj. odklonil je posebno omembo Hrvatov in sploh avstrijskih Slovanov,⁵⁰ ni se hotel zavzeti za slovensko univerzo. Zahteval je enakopravnost Slovencev v smislu čl. 19 ustavnega zakona, jamstvo za uresničitev pa je videl v katoliški solidarnosti vseh narodov. Novi slovenski klerikalizem se je oziral predvsem k nemškim krščanskim socialcem in v njih videl tisto politično moč, ki bo narodno vprašanje v Avstriji rešila na krščanskih načelih. Ob koncu l. 1893 in še v l. 1894 so njegovi aktivisti razpravljali o možnosti, da se vsi krščanski socialci Avstrije, slovenski, nemški in drugih narodov, združijo v eno stranko po vzgledu nemškega centra.⁵¹ Prav nič jih niso omajali ugovori, da so nemški krščanski socialci tudi nacionalisti in da Avstrijski centrum ni mogoč iz narodnih razlogov. Veliko pozneje, l. 1910, je dr. Krek o tej iluziji ironično govoril kot o »politični erotiki s krščansko socialno stranko«, da so od nje »naivno pričakovali, da bo ... naše pravične narodno politične zahteve kar lepo uresničene postavila na mizo.«⁵²

Da bi dobili v roke argumente od samih nemških krščanskih socialcev, so se ti aktivisti jeseni l. 1893 obrnili na enega njihovih voditeljev, prof. dr. Scheicherja, z vprašanjem, kakšno bi bilo stališče krščanskih socialcev v narodnem vprašanju, če bi se ustanovil katoliški centrum. Scheicher je svojčas maturiral v Novem mestu in je zanj bilo znano, da ima o Slovencih lepo mnenje.⁵³

Nedvomno so od njega pričakovali ugoden odgovor. Scheicher pa jim nikakor ni ustregel: »Tudi pri nas je poudarjanje narodnosti težavno«, je

⁴⁸ AS, Kranj. dež. vlada, preds. spisi, št. 3952 iz 1901 (iz gradiva Eme Umek za razstavo o slovenskih narodnih in socialnih programih).

⁴⁹ Dopis dr. Antona Dermote, Slovansky Přehled, 1901.

⁵⁰ Janko Pleterški, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade, ZC XXIX, 1975, 272.

⁵¹ Liga + 77, Svobodna Cerkev, Slovenec, 1893, št. 271, 274, 277. — Prim. Ivo Piry, Publicistika Lige, rkp. sem. naloge, FF 1975.

⁵² Slovenec, 14. marec 1910, št. 59.

⁵³ F. Suklje, Spomini III, 50.

odgovarjal. »Če mi nemški duhovniki to delamo, potem menijo Slovani, da imamo kaj proti njim. Če pa tega ne storimo, nam lastni ljudje očitajo izdajstvo naroda. Jaz sem nacionalen in hočem, da bi posestno stanje Nemcev, tako kot drugih narodov, excepta iudaica, bilo zaščiteno.«⁵⁴ Scheicher torej brani nemško posestno stanje, tj. prevladujoči položaj nemštva v državi. Slovenski aktivisti tega pisma najbrž ne bi niti objavili, če v njem ne bi bilo še nekega zelo zanimivega stavka. Scheicher je namreč svarilno pristavil: »Mi duhovniki moramo najti pravo pot k pobratenju narodov, sicer pridejo socialisti. Potem pa je konec z nacionalnostjo in vero.« Iz Schëicherjevega odgovora je pravzaprav bilo moč razbrati, da mora biti podlaga mednarodne solidarnosti avstrijskih krščanskih socialcev ne toliko internacionalno krščansko načelo, kolikor njihov antisocializem.

Prvi resni dokaz o nacionalizmu nemških krščanskih socialcev je bilo njihovo glasovanje v letu 1895 proti postavki o slovenskih gimnazijskih razredih v Celju na strani nemških liberalcev oziroma nemških nacionalcev. Tedaj je stari konservativni Klun pripomnil: »Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialci!«⁵⁵

Poseben pomen je narodno vprašanje za slovensko klerikalno stranko dobilo po prvih strankarsko ločenih volitvah v kranjski deželni zbor 1895, potem ko so slovenski liberalci s svojo zvezo z nemškimi poslanci v kranjskem deželnem zboru spremenili relativno večino KNS v manjšino, ki ji ne gre nobena beseda. Očitek narodnega izdajalstva je od tega trenutka naprej pa vse do konca te nemško liberalne zveze postal poglavitno politično orožje slovenskih klerikalcev vseh vrst proti slovenski liberalni stranki. Slovenski liberalci na Kranjskem so se le s težavo oteпали teh očitkov in dokazovali, da niso storili nobenega slovenskemu narodu škodljivega dejanja. Takšno dokazovanje je seveda imelo bistveno šibko točko, ki je nanjo opozorila tržaška »Edinost«, ko je zapisala, da niso pomembna samo izvršena dejanja, ampak da so morda še bolj pomembna tista dejanja v korist slovenskega naroda, ki jih je Narodna stranka na Kranjskem opustila zaradi ozirov na svoje nemške partnerje.

Stališče nemških krščanskih socialcev, ki so se brez rezerve vključili v fronto nemških nacionalističnih strank proti Badenijskim jezikovnim uredbam, je odločilno razbijalo vsakršne upe slovenskega klerikalizma, da bi se lahko skliceval na krščansko solidarnost. V letu 1898 so zato slovenski krščanski socialci poprijeli narodno vprašanje na nov način. Omeniti je treba protinemške demonstracije v Ljubljani 20. februarja 1898, ki so jih priredili klerikalni mladinci ob pomoči krščansko socialnega delavstva. Še isto leto je prišlo do znane izjave predstavnikov Katoliške narodne stranke za program hrvaškega državnega prava na pravaškem zboru na Trsatu.

Iniciativa za zvezo s hrvaškimi pravaši je po vsem videzu prišla od Kreka in njegovega kroga. V letu 1898 je menda bil nek razpor med Krekom in Šušteršičem zaradi znane sprave med liberalno in klerikalno stranko na Kranjskem. Šušteršič je na to spravo pristal, ker je upal, da bo z njo razbil liberalno nemško zvezo v deželnem zboru, Krek pa je spravno pogodbo smatral za škodljivo, ker je omejevala ustanavljanje zadrug in posojilnic.⁵⁶ Krek je že

⁵⁴ Slovenec, 2. december 1894, št. 277.

⁵⁵ Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Osterreich*, V, Wien—Leipzig 1909, 532. (»Zdaj vemo pri čem smo s krščanskimi socialci in kmalu si bodo o tem na jasnem tudi naši ožji plemenski tovariši, ki so v mladostni vnemi veliko dali na krščansko-socialno gibanje in si od njega obetali ne le osvoboditve od židovske prepoderance ter nacionalnega zatiranja, temveč so v duhu videli tudi že sijajen vzpon katoliškega življenja.«)

⁵⁶ R. Jurčec, 59.

več mesecev pred odhodom na Trsat populariziral na shodih misel o politični zvezi s Hrvati, o čemer pa »Slovenec« ni poročal. Vsi trije predstavniki Katoliške narodne stranke, ki so odšli na Trsat, so pripadali krščansko socialnemu krogu (poleg Kreka še Andrej Kalan in dr. Janko Brejc). Na Trsatu so zagotavljali, da ni nobenega nasprotja med njihovim pristopom k programu hrvaškega državnega prava in pa med dejstvom, da se slovenska državnozborna delegacija pridružuje adresnemu načrtu desnice, ki je federalistično deželno avtonomističen. Takega federalizma v Avstriji tako ne bo mogoče izvesti. Dogodki v državnem zboru na Dunaju dokazujejo nujnost skupnega dela Slovencev s Hrvati. Na Trsatu so se sestali »domovinaši«. Predstavniki Katoliške narodne stranke so se torej povezali politično s tisto frakcijo pravašev, ki je pozneje vstopila v Hrvaško-srbsko koalicijo in ne morda s Frankovimi »čistimi« pravaši. Izjavo na Trsatu je »Slovenec« v bistvu potrdil. Slovenski liberalci so se znašli v hudi zadregi, pomagali pa so si s tem, da so očitali klerikalcem neiskrenost. Zanimivo je, da so zaradi svojih negativnih izjav prišli v polemiko tudi s hrvaškim tiskom, ne le s pravaškim, tudi z »Obzorom«, glasilom Neodvisne narodne stranke. »Slovenski narod« si je končno pomagal s tem, da je priobčil pisanje »Dubrovnika«, glasila srbske stranke v Dalmaciji, ki je o trsatskem sestanku in tamkajšnjih izjavah pisalo s stališča srbskega odklanjanja pravaškega programa.

V letu 1899 so nemški krščanski socialci podpisali »binkoštni program« zveze nemških nacionalističnih strank. Ta program bi zagotovil dominacijo nemškega meščanstva v Avstriji, Slovencev pa položaj še poslabšal. Krek je tedaj imel številne politične shode, na katerih je opozarjal, da Slovenci ne morejo sami brez škode še nadalje prenašati pritiska Nemcev in Italijanov in kazal na rešitev: »Zaveznike si moramo iskati, a najprirodnejši in najbližji so Srbo-Hrvatje!« »Druga stranka (liberalna) je nasproti tej (jugoslovanski) misli indiferentna, ker je prišla od konkurenčne stranke,« je zapisal A. Dermote.⁵⁷ Nedvomno pa je tudi Narodno napredni stranki jugoslovanska orientacija ustrezala, kar se je pokazalo spomladi leta 1903 ob solidarnostnem gibanju vseh treh slovenskih strank zaradi protihrvatske politike madžarske vlade v banski Hrvatski. Odločitev Kreka ob koncu leta 1899, da odkloni odborništvo v zvezi avstrijskega krščansko socialnega delavstva in sploh vsako povezavo z nemškoavstrijsko krščansko socialno stranko in njegovo pojasnilo, da bi takšna povezanost zaradi nacionalizma krščanskih socialcev bila narodno izdajstvo, vse to je hrvatsko-pravaško orientacijo potrdilo.⁵⁸ V KNS tedaj ni bilo prave enotnosti med Šušteršičem in krščansko-socialno strujo.⁵⁹ Ni pa dvoma, da si je Katoliška narodna stranka prav prek zvez s Hrvati utrjevala vpliv v slovenski javnosti in tudi pri plebejskemu delu svoje množične baze.

Katoliška narodna stranka se je do leta 1904 že docela potrdila kot sestavni del slovenske meščanske politične strukture. Novi družbeni značaj modernega klerikalizma na Slovenskem pa je v marsičem ostal prikrit tedanjim njegovim sodobnikom. Narodno radikalna mladina in pa slovenski masyarkovci so upali klerikalizem na Slovenskem zavriniti z ljudsko prosvetnim delom na svobodomiselni podlagi in z organizacijskim delom na gospodarskem

⁵⁷ Dopis A. Dermote, Slovansky Přehled, 1899.

⁵⁸ Slovenec, 27. december 1899, 281 (». . . smatram vsako politično zvezo z državnozbornsko krščansko-socialno stranko v sedanjih razmerah kot narodno izdajstvo zaradi nespravljivega postopanja nemške „Gemeinbürgerschaft“.) — L. Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja, 26.

⁵⁹ Janko Prunk, Skof Jeglič — politik. Kronika XIX, 1971, 33—34.

področju. Še najbolj so se spoznanju pravih vzrokov moči klerikalizma na Slovenskem približali socialni demokratje, ki so posebno skrbno in s skrbjo opazovali Krekovo krščansko socialno akcijo. Proti njej so se povezovali z liberalnim svobodomiselstvom, predvsem pa so dokazovali, da je socializem mogoče izbojevati samo z razrednih pozicij, nikakor pa ne v povezavi z državnimi in cerkvenimi vrhovi. Posebno Albin Prepeluh se je trudil, da bi slovenski socialni demokraciji našel uspešen način delovanja proti klérikalnemu vplivu. V teh letih se je prav posebej posvetil vprašanjem občine kot organizatorja kolektivističnega gospodarstva in pa kmečkemu vprašanju. Znan je njegova brošura o prvem področju,⁶⁰ znano je njegovo vprašanje tedaj največji marksistični avtoriteti Karlu Kautskemu, kakšno politiko naj slovenski socialdemokratje vodijo do kmetov. Znano pa je tudi, da mu odgovor Kautskega ni mogel kaj pomagati. Poglavitna misel tega odgovora glede socialističnega združništva pri kmetih je namreč bila: »Kar mi tu moremo, morejo duhovniki tudi. Ti imajo poleg tega tudi možnost zahtevati privilegije in subvencije na račun ostalega prebivalstva za kmete, česar mi ne moremo.« Prav k sektaški osamitvi usmerjen je bil sklep odgovora: »Slovenski socialisti... hočejo pridobiti del posedujočega razreda za socializem. Ta poskus bo propadel... in kmalu se bodo tudi slovenski socialisti... zopet posvetili izključno proletarskemu razrednemu boju...«⁶¹

Dejansko je slovenski klerikalizem že v tistem času dosegel značilnosti, ki sta jih z marksističnega revolucionarnega stališča prva (ob italijanskem primeru) spoznala in ocenila Antonio Gramsci (1919) in Palmiro Togliatti (1929): Katoliško gibanje ni monoliten blok, podvržen strogemu cerkvenemu nadzoru, temveč kompleksna združba, v kateri se gibljejo zelo različne sile, tako po svojem razrednem izvoru kot po možnosti političnih izbir. Cerkev sama je bistveno zmanjšala razdaljo do drugih sil kapitalističnega sveta, bila je v šoli parlamentarnih režimov in sistema. Ni več ekstremen izraz fevdalnega režima, je sila, ki realno usmerja vso svojo energijo, vso svojo ideološko moč in vse svoje organizacijske strukture v boj za oblast v kapitalistični družbi. Cerkev dobiva v tem boju kapitalistično naravo. Ob zaostritvi socialnih konfliktov prihaja zato v nasprotje z interesi samih katoliških ljudskih množic.⁶²

Moderni slovenski klerikalizem si je svoje pomeščanjenje politično omogočil in zagotovil, ko je potlačil prizadevanja krščansko-socialnega delavstva po večji politični samostojnosti in ko je prevzel pobudo v slovenskem narodnem gibanju. To se je dogodilo že v desetletju 1894—1904. Vsaj od tega časa naprej velja tudi za zgodovinsko vedo, da ne more prav razpoznavati zgodovine boja družbenih sil na Slovenskem, če se slovenski klerikalni stranki obotavlja priznati značaj versko pogojene, a v družbenem bistvu že meščanske stranke. Ravno v tem je bila njena nova trdnost nasproti kritiki s stališč meščanskega liberalizma. Kritika njenega meščanskega bistva s stališč revolucionarnega socializma, kritika v družbeni akciji za diferenciacijo množic na socialni in nacionalni podlagi, se je šele komaj nakazovala.

Ob koncu l. 1904 položaj za socialdemokratske nasprotnike klerikalizma na Slovenskem ni bil spodbuden. Že naslednje leto, v novem desetletju, se

⁶⁰ Občina in socializem, Ljubljana 1905.

⁶¹ Naši zapiski I, 1902, 17—20. — Zgodovinski arhiv KPJ V, 436—437.

⁶² Ordine nuovo, I, november 1919 in Lo Stato Operaio, februar 1929. Povzeto v Almanahu KP Italije 1975. Glej: Komunisti in katoličani, Naši razgledi (Razgledi po svetu), XXIV, 23. maj 1975, št. 10.

je ob revoluciji v Rusiji in ob krizi avstroogrškega dualizma odprla možnost novega velikega koraka v demokratizacijo avstrijskega političnega sistema, uvedbe splošne in enake volilne pravice za avstrijski parlament. To pa je pomenilo upanje in polet še za oba poglavitna nasprotna tabora obenem.

Zusammenfassung

EINIGE FRAGEN ZUR SLOWENISCHEN POLITIK IN DEN JAHREN 1894—1904

Die Gründung der (liberalen) Nationalen Partei 1894 war ein Versuch, mit den Konservativen innerhalb des klerikalen Lagers eine Einigung auf nationaler Grundlage wieder herbeizuführen. Doch gingen die Standpunkte so weit auseinander, daß die Triester »Edinost« (Einheit) sich der Partei nicht anschließen konnte. Die Gründung der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei 1896 fand nicht nur als Folge einer allgemeinen Teilung der österreichischen Sozialdemokratie in nationale Parteien statt, sondern brachte das Bedürfnis der Südslawen in der Habsburgischen Monarchie nach einer eigenen Entwicklung des Sozialismus zum Ausdruck. In diesem Sinn ist der Vorschlag von Etbín Kristan zu verstehen, einem führenden Mitglied der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei, eine nationale, auf dem Personalprinzip beruhende Kulturautonomie aufzubauen. In dieser Idee von Kristan kommt auch die Erwartung zu Ausdruck, der Staat werde demnächst absterben, was nicht durch Opportunismus und Reformismus erklärt werden kann, sondern eher als Beeinflussung durch den in Triest latenten Anarchismus oder den Radikalismus, wie ihn die sozialistische Bewegung in Österreich ein Jahrzehnt früher gekannt hat. Anfang des 20. Jahrhunderts kommt es bei einzelnen Anhängern der Jugoslawischen sozialdemokratischen Partei zu einer Verbindung des sozialen Radikalismus mit dem nationalen. Das Einsetzen des modernen Klerikalismus, vor allem seiner christlich-sozialen Aktion, die sich für die Hauptgegnerin der sozialen Demokratie erklärt, bedingt das wichtigste politische Problem der slowenischen gesellschaftlichen Bewegung in den folgenden Jahrzehnten. Der politische Katholizismus in Slowenien verbindet sich mit dem Bürgertum und seinem politischen System, nachdem es ihm gelungen war, eine selbständige politische Entwicklung der christlich-sozialen Arbeiterschaft erfolgreich zu drosseln, und er auf dem Gebiet der nationalen Bewegung mitbestimmend geworden war. Am Ende des behandelten Zeitraums besitzt die slowenische klerikale Partei in Krain (Kranjsko) schon alle Merkmale einer bürgerlichen Partei, deren Problem darin besteht, daß sie sich auf Massen stützt, deren ureigene soziale Interessen denen des Bürgertums entgegengesetzt sind. Diesen Gegensatz versucht sie mit der Autorität der Kirche und mit gelenktem Demokratismus in ihrer politischen Praxis zu überbrücken, in ersten Linie aber dadurch, daß sie sich für das Volkstum einsetzt. So nehmen am Ende des behandelten Zeitraums die beiden Hauptpole, sowohl der sozialistische als auch der klerikale, jeder mit den ihm eigenen Erwartungen, den Kampf um das allgemeine und gleiche Wahlrecht auf.